

Sławomir Majoch

Trzy odstony
wielkiego katalogowania
polskich strat wojennych

Na marginesie projektu „Straty wojenne
Zamku Królewskiego na Wawelu”

Zamek Królewski na Wawelu

2022

Bez katalogów (baz danych) strat dzieł sztuki nie byłoby możliwe odzyskanie dużej części zagrabionych zbiorów. Projekt „Straty wojenne Zamku Królewskiego na Wawelu” wpisuje się w ponad stuletnią historię katalogowania strat wojennych, a zbiory wawelskie niczym soczewka skupiają najważniejsze związane z tym wydarzenia, począwszy od traktatu ryskiego, na którego mocy powróciły na Wawel najcenniejsze związane z zamkiem dzieła, poprzez odyseję skarbów narodowych podczas II wojny światowej, skończywszy na działaniach powojennych zmierzających do odzyskania zagrabionych oraz wywiezionych muzealiów.

Ze względu na bardzo bogatą literaturę dotyczącą utraty dóbr kultury Polski w XX wieku niniejszy tekst przybliży wybrane, najważniejsze prace inwentaryzacyjne związane z odzyskiwaniem dzieł sztuki: od wielkiego katalogowania z okresu Wielkiej Wojny, dokumentowania grabieży hitlerowskich Niemiec i sowieckiej Rosji, skończywszy na aktualnych badaniach oraz weryfikacji strat. Na tym tle przedstawionych zostanie także kilka przykładów katalogów przygotowanych przez grabieżców, których celem miało być uzasadnienie „zabezpieczenia” przejętych zbiorów.

Czasy Wielkiej Wojny

Zniszczenia i kradzieże dóbr kultury podczas działań wojennych w latach 1814–1815 i 1870–1871 we Francji czy 1870–1871 w Niemczech spowodowały, że podczas pierwszego konfliktu o charakterze światowym podjęto już nie tylko próby oceny strat i oszacowania odszkodowań z tytułu ogólnie utraconego mienia, ale także samych zabytków¹. Podpisana w 1907 roku IV konwencja haska dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, mająca ograniczać zjawiska grabieży i niszczenia dóbr kultury, okazała się już podczas I wojny światowej niewystarczająca. Sygnatariusze dokumentu w czasie trwającego konfliktu stoczyli między sobą bezpardonową walkę propagandową, wykazując barbarzyństwo przeciwników, a jednocześnie przedstawiając się z jak najlepszej strony². Przykładem takich działań jest druk administracji Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego skierowany m.in. do polskiego odbiorcy³, uzasadniający zbombardowanie przez Niemców katedry w Reims – miejsca koronacji królów Francji:

W kwietniu 1917 Francuzi zaczęli skierowywać ogień z swych najcięższych dział i na Laon i [...] narażają jeszcze pośrednio najcudowniejszy ze wszystkich kościołów katedralnych, olbrzymią budowlę o wielu wieżach w Notre Dame, która wielkością i skończonością architektonicznej budowy przewyższa jeszcze katedrę w Reims. I znowu Niemcy są tutaj tymi, którzy wzięli w swe ręce połączone z wielkimi trudnościami zabezpieczenie cennych obrazów na szkle od zniszczenia.

We wszystkich tych wypadkach Francuzi i ich sprzymierzeńcy zniszczyli sami swe własne dzieła sztuki i pomniki, musieli je zniszczyć, albo z świadomością zniszczeniu je wystawili, nie – powiadamy to, kierowani sprawiedliwością – „ogarnięci szałem zniszczenia”, a tylko ulegając tej samej konieczności wojennej, co i my, dając posłuch ciężkiej potrzebie wojennej z zimną krwią, lecz może nie z obojętnym sercem. Oskarżają oni działania wojenne, zaś mogliby tylko wojnę oskarżać, wojnę w całej okropności jej środków walki i ich skutków⁴.

Najdoskonalszym przykładem propagandy było *Kunstschutz im Kriege* – dwutomowe, wypracowane edytorsko dzieło, którego autorami byli niemieccy oraz austriaccy historycy sztuki i archeolodzy, koordynujący działania związane z „opieką” nad zabytkami na terenach kontrolowanych przez Niemcy. Pierwszy tom, poświęcony działaniom na froncie zachod-

nim, przedstawiał wkład niemieckiej nauki w badanie i ochronę „zaniedbanego” we Francji i Belgii dziedzictwa kulturowego.

W drugim tomie⁵ – poświęconym frontowi południowemu i wschodniemu – forso- wano tezę, że za zniszczeniami na tych terytoriach stały państwa ententy, a rolą Niemiec było ratowanie i ochrona dziedzictwa, zaś w przypadku ziem dawnego Imperium Rosyj- skiego – odkrywanie oraz opracowanie tamtejszych zabytków. Wśród lokalnych badaczy dokumentujących i ratujących obiekty historyczne znalazł się Tadeusz Szydłowski, który w latach 1915–1918 opracował teren Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego. W tomie wykorzystano, pomijając informację o autorstwie, jego zdjęcia wykonane podczas wypraw inwentaryzacyjnych, zaś tekst napisał przewodniczący Centralnej Komisji koordynującej wy- dawanie *Kunstschutz im Kriege* – Fortunat von Schubert-Soldern.

Szydłowski jednocześnie pracował nad własną publikacją – *Ruinami Polski*⁶, w której za zniszczenia i grabież zabytków obarczył nie tylko Rosjan, ale również wojska austriacko-nie- mieckie. Obie publikacje w formie wizualnej wykazują dużą zależność od siebie (podobna strona tytułowa, typografia, format, objętość, układ graficzny), obie też ukazały się w tym samym 1919 roku, w którym zapadały decyzje podczas konferencji pokojowej w Paryżu. Szydłowski przesunął jednak – poprzez tytuł – akcent z ochrony, odbudowy i badań, jakie były celem wydawnictwa niemieckiego, na rzecz opisywania zniszczeń zabytków polskich dokonanych przez wszystkie strony konfliktu, uznając straty polskie za największe w Eu- ropie⁷. W kończących wojnę negocjacjach, które dotyczyły również rewindykacji i odszko- dowań za utracone dobra kultury, „propagandowe znaczenie tego typu wydawnictw, co Ruiny Polski, które na pierwszy plan wysuwały problem zniszczonych zabytków, było nie do przecenienia”⁸. Niestety, publikacja Szydłowskiego wydrukowana została tylko w polskiej wersji językowej, nie zyskując rozgłosu takiego, jak wydawnictwa o podobnej tematyce na Zachodzie. Jeszcze mniej łaskawy był los przygotowywanego we Lwowie przez Namiestni- kowski Komitet Ratunkowy *Albumu szkód wojennych Galicji*, którego w ogóle nie udało się wydać z powodu konfliktu polsko-ukraińskiego o Lwów. Album miał się ukazać w łącznym nakładzie 10 tys. egzemplarzy w czterech wersjach językowych: po polsku, francusku, nie- miecku i ukraińsku (sic!). Obok opisu strat w obiektach zabytkowych: kościołach, dworach, cerkwiach, synagogach, miał także objąć „zbiory [muzealne], archiwa i biblioteki”. Mieczysław Orłowski – główny inicjator *Albumu* – planował poszerzenie inwentaryzacji o ziemie dawnej Rzeczypospolitej, których los decydował się w Paryżu. Pisał:

Wydanie zaś monografii ilustrowanej, poświęconej szkodom wojennym Polski, ze szczególnym uwzględnieniem dzieł sztuki i kultury, [...] uważam za rzecz niezbędną. Olbrzymie szkody poniesione przez Polskę i Polaków w czasie obecnej wojny muszą być utrwalone w jakimś obszernym, synte- tycznym dziele, dla użytku obecnego i przyszłych pokoleń. Nasz majątek narodowy ekonomiczny i kulturowy skurczył się w skutkiem wojny tak ogromnie, że konieczną jest rzeczą uświadomić sobie ogrom szkód i spisać je w czasie, gdy świeża pamięć poszkodowanych pozwala jeszcze na dokładne zarejestrowanie szczegółów zniszczenia. [...] Zbieranie materiału opisowego nie nastręczy wielkich trudności. [...] trudniejszym i kosztowniejszym będzie zebranie fotografii [...]. Prace podobno zaczęto już ze stron kilku (Urząd Konserwatorski w Krakowie, Rada Sztuki T.K.R. w Krakowie, Polskie Ar- chiwum Wojenne, Konsystorz Biskupie w Sandomierzu, Przemyślu i Lwowie, p. Edward Chwalewik w Warszawie, dr. Aleksander Czołowski we Lwowie, redakcja „Muzeum” w Kijowie i t.d.), słoby tylko o ich uzupełnienie i scentralizowanie.

Kierownictwo pracy musi pozostać w ręku jakiejś centralnej instytucji rządowej, gdyż osoba prywatna nie będzie w stanie zgromadzić potrzebnego materiału. Najbardziej powołane do pokierowania takim wydawnictwem byłyby ministerstwo kultury i sztuki [...]”⁹.

W dobie odradzającej się państwowości ważną rolę odgrywały zarówno Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Towarzystwa Naukowe, jak i prywatni inwentaryzatorzy¹⁰. Do dziś wiedzę o szeregu kolekcji z początku XX wieku zawdzięczamy Edwardowi Chwalewиковi i jego *Zbiorom polskim*, wydanym po raz pierwszy w formacie broszurowym w 1916 roku¹¹. Był to także czas tworzenia profesjonalnych katalogów zbiorów. Jednym z najciekawszych kolekcjonerów był Edward Rejcher, który przygotował katalog swojej kolekcji zgromadzonej w Aleksandrowie (dziś Kujawskim) – mieście wówczas granicznym pomiędzy Prusami i Rosją. We wstępie do katalogu tak uzasadnił swoją pracę:

Mówi się o odbudowie – czyż zwrócą się jednak zniszczone zabytki drogocennej architektury, czyż wstaną ze zgliszcz odwieczne kościółki i dworki szlacheckie, czyż dadzą się ożywić zdeptane skarby rzeźby i malarstwa, owoc wiekowych wysiłków narodu? Niepomiarne jest liczba strat naszej sztuki od Kujaw i Mazowsza aż po Wołyń i Podole. Dlatego inwentaryzacja uratowanego z popiołu dorobku artystycznego rozproszonego po zbiorach prywatnych jest zadaniem, które równoległe i obok tylu innych wielkich i pilnych obowiązków publicznych już w najbliższym czasie przez powołane instytucje koniecznie podjęte być musi. W tym przekonaniu oraz w nadziei, że daję początek nieodzownemu dziełu użyteczności publicznej, wydaję niniejszy katalog mych zbiorów¹².

Pomimo prac dwóch wydziałów rewindykacyjnych, które utworzono pod kierunkiem Mariana Morelowskiego przy polskim Biurze Prac Kongresowych w Paryżu, postulaty restytucyjne Polski nie zostały przyjęte w Traktacie Wersalskim¹³. Nie spełnił się także dezyderat Adolfa Nowaczyńskiego, który jako jeden z nielicznych – mając na myśli m.in. grabież insygniów koronacyjnych ze skarbca wawelskiego – żądał konieczności powetowania strat:

Czas więc obecnie i „sprzyjają” okoliczności, aby zrobić pierwszą próbę inwentarza strat bezcennych, tych szkód niepowetowanych i tych deficytów narodowych, które zestawione raz dadzą jako tako pełny choć jeszcze nieściśły obraz tego, co utraciliśmy w wieku XVIII i XIX, a co z powrotem jako bezsporną własność narodową rewindykować w XX wieku musimy [...] Jest to także sen o potędze, o potędze naszej dawnej kulturalnej równorzędności ze wszystkimi państwami Zachodu. Bogactwa te w jakiejś formie do nas wrócić muszą. Bezprzykładna w całej nowożytnej historii grabież mienia całego jednego narodu popełniona przez drugi naród musi w interesie całej cywilizacji europejskiej być przede wszystkim skonstatowaną, ściśle określoną, do europejskiej wiadomości podaną, nie jak dotąd formalnie zatajaną. Obowiązkiem naszym jest upomnieć się o zwrot tego [...] odstąpić nam nie wolno i nie godzi się¹⁴.

Bardziej skuteczny, choć trudny w realizacji, okazał się traktat ryski, zawarty z Rosją i Ukrainą 18 marca 1921 roku¹⁵. Polska, powstrzymując wojska radzieckie, występowała z dobrej pozycji negocjacyjnej, a penetrujący już od początku XX wieku zbiory rosyjskie polscy patrioci byli w stanie wskazać miejsce przechowywania najcenniejszych wywiezionych z Rzeczypospolitej dzieł¹⁶. Na mocy art. 11 ust. 1 traktatu Rosja i Ukraina zostały zobowiązane do zwrotu przedmiotów wywiezionych z Polski od 1772 roku.

Wśród nich wymieniono:

- a) wszelkie trofea wojenne (na przykład chorągwie, sztandary, wszelkie znaki wojskowe, działa, broń, regalia pułkowe itp.) [...];

b) biblioteki, księgozbiory, archeologiczne i archiwalne zbiory, dzieła sztuki, zabytki oraz wszelkiego rodzaju zbiory i przedmioty o wartości historycznej, narodowej, artystycznej, archeologicznej, naukowej lub w ogóle kulturalnej¹⁷.

W dawnej carskiej rezydencji w Gatczynie i Muzeum Stajni Dworskich w Petersburgu odnaleziono arrasy. W grudniu 1921 strona rosyjska zwróciła pierwsze zabytki, ostatnie zaś wiosną 1928 roku. Działalność utworzonego do rewindykacji wydziału muzealnego polskiej delegacji do Komisji Specjalnej została zakończona¹⁸. Rok później w Warszawie otwarto „Wystawę rewindykacyjną Zbiorów Państwowych”, na której zaprezentowano ponad trzysta odzyskanych zabytków¹⁹.

W 1930 roku powołano na Wawelu muzeum, stanowiące część Państwowych Zbiorów Sztuki. Do Krakowa trafiły arrasy króla Zygmunta Augusta, głowy wawelskie oraz Szczerbic, dołączając do *Hołdu Pruskiego* Jana Matejki – daru artysty z 1882 roku dla przyszłego muzeum wawelskiego²⁰. Rozpoczęła się (od)budowa zbiorów wawelskich, którą przerwał wybuch II wojny światowej.

Druga wojna

Na kilka miesięcy przed rozpoczęciem działań wojennych z hitlerowskimi Niemcami pracownicy Wawelu byli przygotowywani na ewentualność ewakuacji najcenniejszych zbiorów. Faktyczna decyzja dotycząca wywozu muzealiów zapadła 2 września 1939 – dzień po wybuchu wojny – i już następnego dnia wzgórze wawelskie opuściło 20 skrzyń oraz 7 tub z tapiseriami. Zbiory przez Rumunię, Francję, Maltę i Anglię dotarły ostatecznie do Kanady.

W październiku 1939 roku do Krakowa – stolicy Generalnego Gubernatorstwa – na polecenie Hermanna Göringa przybył SS-Sturmbannführer Kajetan Mühlmann, z wykształcenia historyk sztuki, mianowany przez marszałka Rzeszy Specjalnym Pełnomocnikiem do Sporządzenia Spisu i Zabezpieczenia Skarbów Sztuki i Kultury w Generalnym Gubernatorstwie. Podporządkowany został generalnemu gubernatorowi Hansowi Frankowi, od którego otrzymał stanowisko kierownika wydziału do spraw kultury w tymczasowym rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Po zorganizowaniu urzędu i skompletowaniu licznego zespołu specjalistów Mühlmann rozpoczął akcję „zabezpieczania” dzieł sztuki. Jego działania zostały usankcjonowane dwoma rozporządzeniami wydanymi przez Hansa Franka w 1939 roku: „Rozporządzeniem o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego” (z 15 listopada) i „Rozporządzeniem o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnym Gubernatorstwie” (z 16 grudnia). Na mocy tego ostatniego aktu, a także wydanych do niego 15 stycznia 1940 roku przepisów wykonawczych, konfiskacie podlegały w zasadzie wszystkie dzieła artystyczne²¹.

W zbiorach archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu zachował się jeden z kompletów *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement* – katalogu, który dziś stanowi dokumentację skali niemieckiej grabieży na terenach okupowanej Polski. Dzieło wydane w 1940 jest starannie opracowanym i pod względem edytorskim okazałym sprawozdaniem z działalności Mühlmanna. Zawiera 521 numerowanych not do dzieł, które uznano za godne włączenia do tzw. pierwszego wyboru prac, zarezerwowanego do dyspozycji Adolfa

Hitlera. Fotografie większości z ponad 480 obiektów naklejono na luźne kartony zbliżone wymiarami do formatu A3 i umieszczono w czterech introligatorskich tekach. W albumie uwzględniono „szczególnie sztukę niemiecką i wszystko, co posiada znaczenie w rozwoju ogólnoeuropejskiej sztuki”, jako dowód wyższości kultury niemieckiej. Wśród nich znalazło się dziewięć dzieł ze zbiorów Wawelu²².

W czasie wojny wiele cennych muzealiów pozostało na wzgórzu wawelskim i służyło jako wyposażenie wnętrza rezydencji generalnego gubernatora Hansa Franka oraz jego pracowników korzystających z zamkowych apartamentów. Jak wspominała Bronisława Łukaszczykówna w grudniu 1941 roku: „Zgromadzone na Wawelu zabytki są wywożone i rozkradane, Szyszko-Bohusz nie ma możliwości temu przeciwdziałać. Drobniejsze rzeczy sam wynosi celem ulokowania ich w bezpieczniejszym miejscu”²³. Od 1940 nastąpiła szybka adaptacja zamku do nowych funkcji reprezentacyjnych władz Gubernatorstwa²⁴. W tym też okresie zniszczono i rozproszono zbiory detali architektonicznych z lapidarium, przeznaczając je na cele budowlane, lub roztłuczono na szuter drogowy. Rozproszeni i prawdopodobnie zniszczeniu uległy zbiory archeologiczne.

W październiku 1942 roku Frank oświadczył, że „zabezpieczono” 90 procent dzieł na terenie jemu podległym. Uznając, że stanowią one własność Generalnego Gubernatorstwa, „dokonał zmiany stanowiska specjalnego pełnomocnika do zabezpieczania skarbów sztuki i kultury (utworzonego przez Göringa) w urząd ochrony zabytków sztuki dawnej”²⁵, zyskując tym samym pełną kontrolę.

Mając na uwadze doświadczenia I wojny światowej, już w listopadzie 1939 roku rozpoczęto w Warszawie organizowanie komisji dokumentującej straty poniesione w wyniku kampanii wrześniowej oraz działalności władz okupacyjnych²⁶.

Zarówno na terenie zajętego kraju, jak i na emigracji przystąpiono do gromadzenia danych o stratach. W strukturze Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie utworzono Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych, które na podstawie dokumentacji przesłanej przez Departament Likwidacyjny Strat Kulturalnych oraz Departament Oświaty i Kultury przygotowywało wstępną listę utraconych dóbr. Inicjatorem powstania biura był Karol Estreicher jr²⁷, pod redakcją którego już w 1944 roku w Londynie opublikowano pierwszą listę strat²⁸.

Po zakończeniu działań wojennych, w nowej rzeczywistości, problemem strat wojennych zajęło się Ministerstwo Kultury i Sztuki we współpracy z Ministerstwem Spraw Zagranicznych i przy wsparciu innych organów państwowych. Przez kilka lat po wojnie Wydział Rewindykacji i Odszkodowań, działający w ramach Ministerstwa Kultury i Sztuki, wydawał serię „Prace i Materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań”, której poszczególne tomy wskazywały podstawy prawne polskich roszczeń restytucyjnych²⁹ oraz prezentowały wykazy strat. W ramach serii szczegółowo omówiono najcenniejsze zespoły: waz greckich w Gołuchowie³⁰, strat kulturalnych Warszawy³¹, malarstwa obcego³² i polskiego³³, rzemiosła artystycznego³⁴, rękopisów iluminowanych³⁵, sztuki ludowej, żydowskiej i militariów³⁶ oraz rzeźby³⁷. Część katalogów ukazała się także po angielsku i francusku.

Symbolicznym zamknięciem intensywnych starań o zwroty zagrabionych dóbr kultury, był powrót z Kanady w dwóch turach: w latach 1959 i 1961, skarbów wawelskich. W kolejnych latach cenzura i niesprzyjająca sytuacja polityczna zaowocowały tylko pojedynczymi publikacjami dotyczącymi zagrabionych dóbr kultury³⁸.

Naprawianie zaległości

Szansa na przełamanie stagnacji w odzyskiwaniu zagrabionych zbiorów pojawiła się wraz ze zmianami systemowymi po 1989 roku. Rozpad ZSRR i nowa polityka Federacji Rosyjskiej umożliwiły ujawnienie masowego wywozu dzieł sztuki z terenów zdobytych przez wojska radzieckie i – przynajmniej na początku – pierwsze próby ich rewindykacji³⁹. Także Zjednoczenie Niemiec otworzyło nowe możliwości odzyskania zrabowanych dóbr kultury.

2 września 1991 roku utworzono Urząd Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Do jego zadań należało m.in. zebranie i opracowanie nowej dokumentacji strat wojennych naszego kraju w dziedzinie kultury oraz prowadzenie rokowań. Rozpoczęły się także prace związane z reinwentaryzacją strat wojennych.

Jedną z najciekawszych inicjatyw, pokazującą zmianę w podejściu do wspólnej odpowiedzialności za dziedzictwo niemiecko-polskie, była wystawa w Ratuszu Głównego Miasta Gdańska w 1992 roku, której towarzyszył katalog *Europejskie Dziedzictwo Rozproszone*⁴⁰, stanowiący dopiero wstępne opracowanie tematu strat dawnego Wolnego Miasta.

W 2001 roku, po zniesieniu Urzędu Pełnomocnika, jego zadania przejęło Ministerstwo Kultury. Obecnie prace kontynuowane są przez Departament Restytucji Dóbr Kultury (wcześniej Wydział ds. Strat Wojennych w Departamencie Dziedzictwa Kulturowego), który zajmuje się nie tylko gromadzeniem informacji o stratach wojennych, ale także poszukiwaniem i odzyskiwaniem utraconych zabytków w kraju i za granicą.

Efektem współpracy Ministerstwa z poszczególnymi muzeami było opublikowanie „Strat Kultury Polskiej”. Ukazały się one w ramach serii A „Polskiego Dziedzictwa Kulturowego”, obejmując dotychczas 19 pozycji, w tym katalogi prezentujące straty wojenne m.in. w dziedzinie malarstwa polskiego⁴¹ i obcego⁴², sztuki starożytnej⁴³, numizmatyki⁴⁴ czy katalogi gdańskiej kolekcji Jacoba Kabruna⁴⁵. Jedną z najnowszych publikacji jest angielsko-polski album z setką dzieł utraconych i dziesięcioma odzyskanymi⁴⁶. Katalogi wysyłane były do muzeów, największych światowych domów aukcyjnych, polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych oraz instytucji i organizacji zajmujących się badaniami proweniencyjnymi. Obecnie Departament udostępnia bazę strat wojennych, będącą głównym rejestrem ruchomych dóbr kultury, utraconych przez Polskę w wyniku II wojny światowej⁴⁷.

Gromadzone w systemie informacje są sukcesywnie udostępniane zagranicznym serwisom: Central Registry of Information on Looted Cultural Property 1933–1945⁴⁸ i Art Loss Register⁴⁹. Departament Restytucji w ostatnich latach skupiał się na działaniach edukacyjnych i promocyjnych przypominających o dobru kultury utraconych przez państwo polskie⁵⁰ oraz na wspieraniu muzeów i innych instytucji w badaniach nad stratami wojennymi.

Od początku 1997 roku ukazuje się czasopismo „Cenne, bezcenne / utracone” poświęcone sprawom rewindykacji i restytucji utraconego dziedzictwa narodowego. Publikuje ono informacje zarówno o dziełach zagrabionych w czasie ostatniej wojny, jak i o bieżących stratach – „obiektach sztuki i zabytkach skradzionych z kościołów, galerii, prywatnych zbiorów czy muzeów”⁵¹.

Być może za sprawą wystawy z 1992 roku bodaj najbardziej zaawansowane są badania zbiorów gdańskich. Imponującym dorobkiem w opracowaniu strat może się poszczycić Muzeum Narodowe w Gdańsku, które jest spadkobiorcą przedwojennego Muzeum Miejskiego i Muzeum Rzemiosł Artystycznych. Obok szeregu wydawnictw⁵² muzeum to udostępniło także stronę z katalogiem strat⁵³. Muzeum Gdańska również wydało katalogi strat wyposażenia Ratusza Głównego Miasta Gdańska⁵⁴, Dworu Artusa⁵⁵ i Domu Uphagena⁵⁶. Nad utworzeniem listy strat trwają także prace w gdańskim Muzeum Archeologicznym.

Dużą aktywnością wykazuje się Muzeum Zamkowe w Malborku⁵⁷, które udostępniło poświęconą stratom stronę⁵⁸, opublikowało źródła do badań zbiorów⁵⁹, przygotowało katalog strat⁶⁰ i zorganizowało trzy konferencje poświęcone problematyce kolekcji i przemieszczenia dzieł sztuki⁶¹. Katalog strat opublikowało Muzeum Narodowe we Wrocławiu⁶², które opracowało także archiwalną dokumentację dawnych wrocławskich muzeów związaną z dziełami sztuki średniowiecznej na Śląsku, przygotowuje studium strat wojennych precjozów wrocławskich Bractw Strzeleckich w dawnych zbiorach muzealnych oraz bada straty wojenne kolekcji sztuki gromadzonej w Zamku Książ w Wałbrzychu⁶³.

Prace nad zaginionymi zbiorami zaowocowały w ostatnich latach szeregiem katalogów strat m.in. Muzeum Wojska w Warszawie⁶⁴, Muzeum Okręgowego w Toruniu⁶⁵ czy Muzeum Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁶⁶. Internetowy katalog udostępniło Muzeum Narodowe w Krakowie⁶⁷ (z wyodrębnieniem Kolekcji Książąt Czartoryskich)⁶⁸ i Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy⁶⁹. Kilka projektów związanych z własnymi zasobami prowadzi Muzeum Narodowe w Warszawie, w tym dotyczące Państwowych Zbiorów Sztuki i kolekcji krzeszowickiej⁷⁰. Bazę strat powiększyło Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie⁷¹. To tylko najważniejsze katalogi i publikacje związane z reinwentaryzacją strat.

Katalogowanie strat w dziedzinie kultury trwa od ponad stu lat. W ciągu tego czasu publikacje ewoluowały – początkowo prezentowały ogólnie utracone dobra kultury, niezależnie czy był to zabytek nieruchomy czy ruchome dzieło, a dziś są opracowaniami szczegółowymi, skupionymi na zestawieniu strat w grupach.

W przypadku Zamku Królewskiego na Wawelu dotychczasowe spisy uwzględniały zbiory artystyczne, głównie malarstwo i prace na papierze, które wchodziły w skład wawelskiej części Państwowych Zbiorów Sztuki. Nie uwzględniały one przechowywanych na wzgórzu wawelskim zbiorów archeologicznych i detali architektonicznych. Przyszłe opracowanie tych strat – bardzo trudne i zapewne tylko częściowe – będzie cennym uzupełnieniem całościowego obrazu strat.

W ostatnich trzech latach, gdy trwały przygotowania do badań strat wojennych i ich realizacja udało się odzyskać kilka utraconych dzieł. Pod koniec 2020 roku osoba prywatna, zauważywszy oznakowanie wawelskie, zwróciła akwarelę nieznanego autora *W pracowni artysty* (Francja, 1820–1830), pochodzącą z kolekcji prof. Jerzego Mycielskiego. Rok później dzięki staraniom Ministerstwa wrócił pastel Leona Wyczółkowskiego *Góralka (Wiejska dziewczyna w żółtej chuście)* podarowana Wawelowi przez Leona Pinińskiego. To wydarzenia, które pozwalają optymistycznie patrzeć w przyszłość.

Przypisy

- 1 Wojciech Kowalski, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*, Warszawa 1994, s. 7–10.
- 2 Tadeusz Zadrozny, *Strategie propagandy batalii. Ochrona zabytków w czasie działań wojennych w ujęciu Corneliusa Gurlitta w dobie konferencji w Brukseli w 1915 roku*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. XL, 2015, s. 19–48.
- 3 Szerzej o druku: Ewa Manikowska, *Wielka Wojna i zabytki*, [w:] *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jamski, Warszawa 2010, s. 24–25.
- 4 *Zburzone pomniki sztuki na Froncie Zachodnim. Bezwzględne postępowanie Anglików i Francuzów. Ułożone z polecenia Rządu w maju 1917*, Berlin 1917, s. 30–31
<https://obc.opole.pl/dlibra/publication/15050/edition/13967> [dostęp: 12.12.2022].
- 5 *Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den Verschiedenen Kriegsschauplatzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung*, red. Paul Clemen, Leipzig 1919
<https://archive.org/details/kunstschutzimkri02clem/page/n1/mode/2up?view=theater> [dostęp 12.12.2022].
- 6 Tadeusz Szydłowski, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Kraków 1919
<https://polona.pl/item/ruiny-polski-opis-szkod-wyrzadzonych-przez-wojne-w-dziedzinie-zabytkow-sztuki-na,ODk3NjU3MzA/8/#info> [dostęp 12.12.2022].
- 7 Zob. omówienie: Ewa Manikowska, *Polska historia sztuki a Wielka Wojna*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. XL, 2015, s. 5–18.
- 8 Tamże s. 9.
- 9 Mieczysław Orłowicz, *O „Album szkód wojennych Polski”*, „Głos Narodu” 1919, nr 30, s. 2.
- 10 Hanna Łaskarzewska, *Wielka wojna i pierwsze straty zbiorów polskich w XX wieku. Dokumentacja i zabezpieczenie*, „Cenne, bezcenne, utracone” 2014, nr 3–4, s. 35–39.
- 11 Edward Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości*, Warszawa 1916,
<https://fbc.pionier.net.pl/details/nnskW4f> [dostęp: 12.12.2022].
- 12 Edward Reicher, *Katalog zbiorów Edwarda Rejchera*, [Wiedeń] 1918, s. 3
<https://fbc.pionier.net.pl/details/nnTx1vd> [dostęp: 12.12.2022].
- 13 Anna Mazur, *Prawne aspekty restytucji dóbr kultury po I wojnie światowej. Krótka lekcja z przeszłości*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, 59, s. 145–152.
- 14 Adolf Nowaczyński, *Klejnoty polskie w Rosji*, [w:] tenże, *Szkice literackie*, Poznań 1918, s. 209, 222.
- 15 *Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze 18 marca 1921 r.*
<https://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/traktat-ryski/> [dostęp: 12.12.2022].
- 16 Kazimierz Sochaniewicz, *Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski z Rosji*, Warszawa 1921,
<http://bc.umcs.pl/dlibra/publication/1873/edition/1712/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzQ1MzlwL2VkaXRpb24vNDE3NjI> [dostęp: 12.12.2022].
- 17 Zob. *Traktat Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku*, [Ryga], [1921], s. 12, Biblioteka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, oddz. Muzeum Dyplomacji i Uchodźstwa Polskiego, sygn. 19
kpbc.umk.pl/dlibra/publication/edition/207331/content [dostęp: 12.12.2022].
- 18 Maria Hennel-Bernasikowa, *Dzieje arrasów króla Zygmunta Augusta*, wyd. II, Kraków 2020, s. 93–108.
- 19 *Wystawa rewindykacyjna zbiorów państwowych. Wybór dzieł sztuki i pamiątek narodowych odzyskanych z Rosji na podstawie traktatu pokojowego w Rydze*, oprac. Sławomir Czerwiński, Warszawa 1929
<http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=6331> [dostęp: 12.12.2022].
- 20 Szczegółowe opracowanie: *Hołd pruski. Matejko Wawelowi – Wawel Matejce*, oprac. Jerzy T. Petrus, Kraków 2009.

- 21 Karol Grünberg, Bolesław Otręba, *Hans Frank na Wawelu*, Włocławek 2001, s. 208–214. Najnowsze opracowanie dotyczące Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa: *Niechciana stołeczność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Kraków 2022.
- 22 Tadeusz Zadrożny, *Adolfa darem uhonorowanie*, „Cenne. Bezcenne. Utracone” 2011, nr 4, s. 38–45.
- 23 Bronisława Łukaszewiczowa, *W tragicznych latach na Wawelu*, „Rocznik Krakowski”, t. 50, 1980, s. 191.
- 24 O przemianach architektonicznych wzgórze: Jadwiga Gwizdałówna, *Architektura Wawelu w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Kraków 2019; *Niechciana stołeczność...*
- 25 Karol Grünberg, Bolesław Otręba, *Hans Frank na Wawelu...*, s. 211.
- 26 *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945. Księga zbiorowa*, t. 1, red. Stanisław Lorentz, Warszawa 1970, s. 22.
- 27 Wojciech Kowalski, *Udział K. Estreichera w przygotowaniach do restytucji dzieł sztuki zagrabionych w czasie II wojny światowej*, „Muzealnictwo”, t. 30, 1986, s. 24 n.
- 28 *Cultural losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation, 1939–1944*, red. Charles Estreicher, London 1944.
- 29 Witold Suchodolski, *Zagadnienie prymatu strat kulturalnych w ogólnym programie odszkodowań*, (PiMWRiO, nr 1), Warszawa 1945; Waław Borowy, *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań z zakresu kultury i sztuki*, (PiMWRiO, nr 2), Warszawa 1945; Władysław Tatarkiewicz, *Etyczne problemy rewindykacji i odszkodowań* (PiMWRiO, nr 3), Warszawa 1945; Stanisław Lorentz, *Zburzenie Zamku Królewskiego w Warszawie* (PiMWRiO, nr 4), Warszawa 1946; Cezary Berezowski, *Ochrona prawnomiędzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*, (PiMWRiO, nr 6), Warszawa 1948.
- 30 Kazimierz Bulas, *Zbiór naczyń greckich w Gołuchowie*, (PiMWRiO, nr 5), Warszawa 1948.
- 31 *Straty kulturalne Warszawy*, pod red. Władysława Tomkiewicza, (PiMWRiO, nr 7), Warszawa 1948.
- 32 *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów niemieckich w latach 1939–1945*, t. 1: *Malarstwo obce*, zestawił Władysław Tomkiewicz, (PiMWRiO, nr 9), Warszawa 1948.
- 33 *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów hitlerowskich w latach 1939–1945*, t. 2: *Malarstwo polskie*, red. Wydział Wydawnictw [Ministerstwa Kultury i Sztuki], (PiMWRiO, nr 11), Warszawa 1951.
- 34 Benedykt Tyszkiewicz, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, t. 1: *Szkło i ceramika, wyroby złotnicze, tkaniny dekoracyjne, meble zabytkowe, instrumenty muzyczne*, red. Władysław Tomkiewicz, Krystyna Sroczyńska, Stanisław Nahlik, (PiMWRiO, nr 12), Warszawa 1951.
- 35 Stanisława Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*, (PiMWRiO, nr 10), Warszawa 1952.
- 36 Tadeusz Seweryn, Józef Sandel, Mieczysław Chojnacki, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, t. 2: *Sztuka ludowa, żydowska sztuka kultowa, militaria*, red. Władysław Tomkiewicz, Krystyna Sroczyńska, Stanisław Nahlik, (PiMWRiO, nr 13), Warszawa 1953.
- 37 Dariusz Kaczmarzyk, *Straty wojenne Polski w dziedzinie rzeźby*, (PiMWRiO, nr 14), Warszawa 1958.
- 38 Irena Voisé, *Straty wojenne w zbiorach malarstwa w Wilanowie*, „Studia Wilanowskie”, t. X, 1984.
- 39 Dariusz Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z ZSRR (1945–1991)*, [w:] *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, red. Janusz Farys, Henryk Kocój, Marek Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 339–360.
- 40 *Europejskie Dziedzictwo Rozproszone*, Gdańsk 1992 (wyd. II. uzupełnione i poprawione: 1993).
- 41 *Straty wojenne. Malarstwo polskie. Obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945*, oprac. Anna Tyczyńska, Krystyna Znojewska, Warszawa 1998; *Straty wojenne – malarstwo polskie: obrazy olejne, pastele, akwarele artystów polskich i w Polsce działających utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945*, t. 2, oprac. katalogu Anna Tyczyńska, Krystyna Znojewska, Warszawa 2012.
- 42 *Straty wojenne. Malarstwo obce. Obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 bez Ziem Zachodnich i Północnych*, oprac. Maria Romanowska-Zadrożna, Tadeusz Zadrożny, t. 1, Poznań 2000.
- 43 *Straty wojenne. Sztuka starożytna. Obiekty utracone w Polsce w latach 1939–1945*, t. 1–2, oprac. Grażyna Mizera, Poznań 2000.

- 44 Robert Pieńkowski, *Straty wojenne numizmatyki poniesione w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 r. Raport wstępny*, Poznań 2007.
- 45 *Straty wojenne. Kolekcja Jacoba Kabruna*, t. 1: *Ryciny. Historia i dokumentacja*, t. 2: *Ryciny. Katalog*, t. 3: *Ryciny. Ilustracje*, red. Jolanta Talbierska, oprac. Kalina Zabuska, Poznań 2000; *Straty wojenne. Kolekcja Jacoba Kabruna*, t. 4: *Rysunki*, red. Jolanta Talbierska, oprac. Grażyna Zinówko, Poznań 2006.
- 46 *Lotted Art – Recovered Artworks. Dzieła Utracone – Dzieła Odzyskane*, oprac. Wydział Restytucji Dóbr Kultury, Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Warszawa 2019.
- 47 Zob. *Katalog strat wojennych*, Wydział Restytucji Dóbr Kultury <http://www.dzielautracone.gov.pl/katalog-strat-wojennych> oraz wersja z logowaniem: <http://kolekcje.mkidn.gov.pl> [dostęp: 12.12.2022].
- 48 Zob. *The Central Registry of Information on Looted Cultural Property 1933–1945* www.lootedart.com [dostęp: 12.12.2022].
- 49 Zob. *The Art Loss Register*, <http://www.artloss.com> [dostęp: 12.12.2022].
- 50 M.in. projekt „Muzeum Utracone przywraca pamięć”, <http://muzeumutracone.pl/> oraz kampania „Puste Ramy”, polegająca na umieszczeniu w 12 muzeach ram symbolizujących zaginione w nich prace; zob.: <https://www.gov.pl/web/kultura/puste-ramy> [dostęp: 12.12.2022].
- 51 Od 2018 roku czasopismo ukazuje się wyłącznie w wersji elektronicznej, zob. <http://cennebezcenne.pl/czasopismo/> [dostęp: 12.12.2022].
- 52 *Straty wojenne Muzeum Miejskiego i Muzeum Rzemiosł Artystycznych w Gdańsku*, t. I: *Straty w dziedzinie sztuki: malarstwa, rysunku, grafiki, rzeźby*, oprac. Krystyna Górecka-Petrajtis, Grażyna Zinówko, Kalina Zabuska, Zbigniew Massowa, Gdańsk 2005; *Straty wojenne Muzeum Miejskiego i Muzeum Rzemiosł Artystycznych w Gdańsku*, t. II: *Straty w dziedzinie rzemiosła artystycznego: meble, bursztyny, metale*, oprac. Barbara Tuchołka-Włodarska, Czesława Betlejewska, Gdańsk 2005; *Straty wojenne Muzeum Miejskiego i Muzeum Rzemiosł Artystycznych w Gdańsku*, t. III: *Straty w dziedzinie ceramiki*, oprac. Elżbieta Kilarska, Gdańsk 2007; Helena Kowalska, *Straty wojenne Muzeum Miejskiego (Stadtmuseum) w Gdańsku. Seria Nowa*, t. 1: *Malarstwo*, Gdańsk 2017.
- 53 Zob. *Badania strat wojennych w Muzeum Narodowym w Gdańsku* <https://straty.mng.gda.pl/> [dostęp: 12.12.2022].
- 54 Katarzyna Darecka, Anna Frąckowska, *Ratusz Głównego Miasta w Gdańsku. Straty wojenne*, Gdańsk 2020.
- 55 Katarzyna Darecka, Izabela Jastrzebska-Olkowska, *Dwór Artusa w Gdańsku. Straty wojenne*, Gdańsk 2020.
- 56 Wojciech Szymański, *Dom Uphagena w Gdańsku. Straty wojenne*, Gdańsk 2020.
- 57 Aleksandra Siuciak, #Projekt straty. *Działania Muzeum Zamkowego w Malborku w zakresie programu MKiDN „Badanie polskich strat wojennych” w latach 2018–2019*, „Studia Zamkowe”, t. VII, 2020, s. 141–158.
- 58 Zob. *Projekt Straty, Muzeum Zamkowe w Malborku*, <http://straty.zamek.malbork.pl/> [dostęp: 12.12.2022].
- 59 *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, przeł. Aleksander Masłowski, red. Artur Dobry, Janusz Trupinda, Malbork 2020.
- 60 *Katalog strat wojennych i zbiorów rozproszonych zamku w Malborku*, t. 1: *Malarstwo, rysunek, grafika*, red. Justyna Lijka, Aleksandra Siuciak, Janusz Trupinda, Malbork (w druku).
- 61 Materiały pokonferencyjne: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*, red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak, Malbork 2019 oraz konferencje: *Straty wojenne zamku w Malborku w świetle źródeł na przykładzie Sprawozdań Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego* (Malbork, 18 XII 2020) oraz *Przeszłe i teraźniejsze kolekcje w świetle problematyki strat wojennych i badań proveniencyjnych*, red. Aleksandra Siuciak, Joanna Czarnowska-Pfeifer, Malbork 2022 (w druku).
- 62 Robert Heś, *Utracone skarby dawnych wrocławskich muzeów*, Wrocław 2017.
- 63 Zob. *Programy badań strat wojennych, Muzeum Narodowe we Wrocławiu* <https://mnwr.pl/badanie-polskich-strat-wojennych/> [dostęp: 12.12.2022].

- 64 Roman Matuszewski, Jolanta Kozimor, *Ograbione muzeum. Straty wojenne Muzeum Wojska w okresie II wojny światowej; Plundered and Rebuilt. The Polish Military Museum during the Second World War and After*, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Warszawa 2007.
- 65 *Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji ikonograficznej i archiwalnej*, red. Piotr Birecki i Iwona Markowska, Toruń 2019
<https://muzeum.torun.pl/aktualnosci/straty-wojenne-muzeum-okregowego-e-book-do-pobrania> [dostęp: 12.12.2022].
- 66 Krzysztof Przylicki, *Utracone na zawsze? Przedwojenne Muzeum Uniwersyteckie im. Księdza Kanonika Jana Władzińskiego*, Lublin 2015.
- 67 Zob. *Straty wojenne – Muzeum Narodowe w Krakowie*
<https://zbiory.mnk.pl/pl/galerie-tematyczne/25> [dostęp: 12.12.2022].
- 68 Zob. *Straty wojenne – Kolekcja Ksiąg Czartoryskich*
<https://zbiory.mnk.pl/pl/galerie-tematyczne/26> [dostęp: 12.12.2022].
- 69 Zob. *Straty wojenne Muzeum Miejskiego w Bydgoszczy*
<http://www.stratywojenne.muzeum.bydgoszcz.pl> [dostęp: 12.12.2022].
- 70 Zob. *Programy naukowe, projekty badawcze i konserwatorskie*, Muzeum Narodowe w Warszawie
<https://www.mnw.art.pl/projekty/programy-i-projekty/> [dostęp: 12.12.2022].
- 71 Zob. *Straty wojenne Łazienek Królewskich. Projekt badawczy*
<https://www.lazienki-krolewskie.pl/pl/nasze-projekty/straty-wojenne-lazienek-krolewskich-projekt-badawczy> [dostęp: 12.12.2022].